

2021

11 DECEMBER

№5

ARCHEOLOGIA

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

THE FIFTH CONGRESS OF RUSSIAN ARCHAEOLOGISTS IN TBILISI AND THE PROBLEMS OF GEORGIAN NUMISMATICS

Guram Lortkipanidze,

Corresponding Member of the Georgian National Academy of Sciences

Gocha Geradze,

Culturologist; Expert at the Levan Samkharauli National Forensics Bureau

ABSTRACT

The article examines the holding of the V Congress of Archaeologists of the Russian Empire (1881) in Tbilisi and its significance for the development of Georgian archaeology and numismatics. The authors describe in detail the organization of the congress, the work of its sections, and the participation of leading scholars, which clearly demonstrates the scientific scope and public resonance of the event. Particular attention is paid to numismatic issues, which were given more space than at previous congresses. The article discusses A.V. Komarov's report on unpublished Georgian coins and I.B. Iversen's study of coin hoards, including the question of the discovery of a rare silver coin of David Kuropalates. The article also analyzes the program for the study of Caucasian numismatics compiled by Baron V. Tiesenhausen, which emphasizes the necessity of studying local coinage. The authors note the problem of the looting of monuments and its continued relevance today. It is shown that the V Congress in Tbilisi played an important role in strengthening Georgian national self-awareness and in establishing the scientific foundations for numismatic research, thereby leaving a significant mark on Georgia's scholarly life and creating the groundwork for further research in the future.

Keywords: Fifth Congress of Archaeologists; numismatics; coin hoard; David Kuropalates; Caucasian archaeology.

The Fifth Congress of Archaeologists of the Russian Empire was held in Tbilisi on September 8-11, 1881, at the Palace of the Viceroy (present-day national Youth and Children's Palace), under the patronage of Grand

Duke Mikhail Nikolaevich Romanov and chaired by Count A. Uvarov. The preparation of the congress involved the active participation of the Society of the Amateurs of Caucasian Archaeology, founded in Tbilisi in 1873. Among the outstanding archaeologists of that time, the famous German anthropologist and archaeologist Rudolf Virchow was invited as an honorary guest. On September 12, he delivered a special lecture entitled “Anthropology of the Caucasus” at an extraordinary meeting. According to the congress proceedings, following the plenary session and the opening of the Caucasian Museum, the sectional meetings commenced.

Particular attention was devoted to the “Program for the Study of Caucasian Antiquities”, which contained a number of significant provisions.

The first section, or “division” in the terminology of the time, was addressed to the “prehistoric monuments”, the second to “paganism and classics”. By the way, F. Bayern’s a report was presented at this section: “The Topography and Excavations of the Mtskheta Burial Grounds”. The third focused on “Christian monuments”; the fourth examined Muslim burial practices. The fifth section covered art and painting, the sixth to language and writing systems; the seventh dealt with linguistics. The eighth section – one of the largest- was devoted to historical geography and ethnography. It should be noted that, despite the colonial policy of tsarism, the 5th Tbilisi Archaeological Congress played a progressive role in strengthening Georgian national identity and contributed to the development of archaeology in Georgia¹. The number of participants of the archaeological congress exceeded ninety people (see Fig. 6), included Georgian scholars and public figures, such as: Corresponding member of the Russian Academy of Sciences D. Bakradze, Chairman of the Society of Amateurs of Caucasian Archaeology D. Djordjadze, D. Purtseladze, I. Mansvetov (Mansvelashvili), professor A. Tsagareli, Lieutenant Colonel N. Tsilosani, Professor D. Chubinashvili, Professor Okrochmedlov (Okromchedlishvili), Mikeladze and others. Of these, A. Tsagareli, D. Bakradze and D. Chubinashvili acted as heads of the sections. The congress attracted considerable public interest, as reflected in contemporary Georgian newspapers and journals.

The congress ended with a theatrical evening in the Viceroy’s garden in honor of the guests, who gathered a large audience. On September 21, Akaki Tsereteli read an improvised poem dedicated to archaeologists, which delighted the audience. Scientific excursions were also organized to Mtskheta, Uplistsikhe and Kutaisi-Gelati.

Of particular importance to us is the fact that the 5th Congress of Archaeologists of the Russian Empire was held in Tbilisi (the first was held in 1796 in Moscow, the second in St. Petersburg in 1871, the third in 1874, and the fourth in 1877 in Kyiv and Kazan respectively. The sixth congress had been planned to take place in Pskov in the summer of 1914, but was disrupted by the outbreak of World War I²), which was chaired by Lieutenant General A.V. Komarov. In contrast to previous congresses, relatively greater attention was paid to numismatic issues. Komarov himself presented a report entitled “Some Unpublished Georgian Coins”, which, unfortunately, was not published due to the poor quality of the stenographic record³. Komarov delivered this report on September 17, at the morning session of the fifth section (Monuments of Art and Painting).

On the evening session of September 19, within the section of historical geography and ethnography, Julius Iversen delivered a paper on “Coin Hoards”. On September 21, the closing plenary session was held in the evening, chaired by General A.V. Komarov. Organizational matters were discussed, in particular the “Programs for the Study of Caucasian Antiquities” developed by the commissions established by the congress were approved – including one in numismatics⁴.

According to Komarov, in recent years’ interest in archaeology had grown in Georgia, and accordingly, pred-

¹ Piotrovsky B.B. The Significance of the 5th All-Russian Archaeological Congress for the Development of Archaeology in Transcaucasia. In: Proceedings of the All-Union Conference dedicated to the 100th Anniversary of the 5th Archaeological Congress. Tbilisi 1981, pp. 3-6.

² Zhelebov S.A., Introduction to Archaeology. History of Archaeological Knowledge. Petrograd 1923, pp. 122-123.

³ Piotrovsky B.B. The Significance of the 5th All-Russian Archaeological Congress for the Development of Archaeology in Transcaucasia. In: Proceedings of the All-Union Conference dedicated to the 100th Anniversary of the 5th Archaeological Congress. Tbilisi 1981, p. 2.

⁴ Proceedings of the V Archaeological Congress in Tiflis (1881). Moscow 1887.

atory attitudes toward antiquities had apparently increased: “Ignorant individuals dig up ancient graves and sell the discovered objects in large quantities, including abroad”. On behalf of the congress, he demanded the strengthening of existing legislation and the tightening of the laws in force.

It is noteworthy that an analogous situation continues with impunity to this day. Not a single case has ever been brought against the “activities” of “black archaeologists” – neither then nor now⁵.

Baron V.G. Tiesenhausen introduced to the public his compiled “Program for the Study of Caucasian Numismatics”, the draft of which was later published in the Proceedings of the V Archaeological Congress⁶. The draft discusses the significance of the Caucasus from a numismatic perspective as well. The program states: “In the hoards discovered here, we find: ancient Persian darics and the so-called Colchic coins, Greek, Byzantine and Roman, Sasanian and Arsacid, Armenian, Georgian, Venetian and Polish, and various Muslim coins”. The program attempts to catalogue and record the coins discovered in the Caucasus during the 19th century. For example, in 1874, Greco-Roman coins were found near Nokalakevi, and in 1857, “in Imereti, during road construction near Surami, silver darics, Colchic coins, Arsacid, Sasanian, Roman and Seljuk, Hulaguid, Persian, Turkish and Byzantine coins were discovered near Sapara in Akhaltsikhe, and so on.

Relying on Baron Koene, Tiesenhausen emphasized: “In Samegrelo, significant hoards of Colchic triobolos are found”. In the concluding part of the program we read: “Local collectors should devote primary attention to coins minted in the Caucasus, their minting locations, and the output of local mints”. Thus, Baron V. Tiesenhausen called upon numismatists to pay greater attention to local coins and coin hoards discovered in the region. The renowned numismatist I.A. Bartholomaei, who had passed away by that time, remained an unshakeable authority on Caucasian numismatics, as did the founding father of Georgian scholarly numismatics, Mikheil Barataev (Baratashvili) (1784-1856), whose ideas appear to underlie the aforementioned program for the study of Caucasian numismatics. His work, published in 1844 in St. Petersburg and dedicated to Russian Emperor Nicholas I, continued to serve as an essential reference.

In I.B. Iversen’s report on “Coin Hoards”, he examined hoards that had come to the attention of the Imperial Archaeological Commission over a 25-year period, including those that ended up in private collections. In 1878, a large hoard of 11th-century silver coins was discovered in the Olonets Governorate, which was “of particular interest to the Caucasian region”, he noted⁷. Near a brewery, a pig had rooted up a pot filled with silver coins from the ground, with a total weight of 11 pounds. A large portion of these coins – 8 pounds (approximately 3.4 kg), comprising 2,500 coins – came into Iversen’s own hands, while the rest went to private collectors, including 100 specimens to Grand Duke Sergei Alexandrovich Romanov. According to Iversen, during the cleaning process, among the patina-covered coins stuck together, there was discovered “a very rare coin of the Georgian King David Kuropalates”. “Until then, the only known specimen of such a coin had been found back in 1859 in a hoard of similar composition”, which was accidentally discovered in Germany near the town of Schwan in Mecklenburg-Schwerin. According to Iversen: “David reigned between 983 and 1001. Not knowing the Georgian language, I rely on and refer to the description by the Parisian academician Langlois: on the obverse we read – Christ, have mercy on David. On the reverse, in the corners of a Byzantine cross – Kuropalates”. Academician Brosset and General Schubert agreed with Langlois’s conclusion, while Prince Mikheil Barataev “was not familiar with such a coin”, according to Julius Iversen, chief keeper of the numismatic department of the Hermitage.

The “Olonets” hoard was never published, unlike the 1859 “Schwan” hoard, whose description had appeared in the German journal “Zeitschrift für Münz-Siegel und Wappenkunde. Neue Folge”, the year and issue number are not indicated. The article is quite substantial, spanning pp. 258-290.

It is noteworthy that the silver coin David Kuropalates discovered in Germany in 1859 had already been dis-

⁵ Chikhladze G., *Black Archaeologists*, Journal Nature of the Caucasus, N3, pp. 34-36.

⁶ Proceedings of the V Archaeological Congress in Tiflis (1881). Moscow 1887.

⁷ Proceedings of the V Archaeological Congress in Tiflis (1881). Moscow 1887, p. 251.

cussed at the IV Congress of Archaeologists of the Russian Empire in Kazan, where D.Iv. Prozorovsky shared the attribution he had received. It may be assumed that the sensational announcement made at the V Congress regarding the discovery of silver coins of David Kuropalates in the far north would have provoked a reaction from Georgian society. How significant a cultural and historical event the congress was in Georgian public life is evident from Ilia Chavchavadze's assessment. He called the archaeologists' gathering "a small ray of light in endless darkness". He wrote on the matter: "This is the first example in our history of our mother city Tbilisi being deemed worthy of a gathering of scholars. Particularly remarkable is that in no other city in Russia where such a gathering has been held did as many people assemble as gathered here in Tbilisi"⁸.

In the period following the congress, interest in ancient coins grew even further. In 1890, A.A. Gasaev's book *On "Ancient Numismatics"*⁹ was published in Tbilisi at K. Meskhiev's typolithography, in which the problem of Greco-Roman coinage and the circulation of ancient coins was raised for the first time in Georgia, on the basis of a private collection. The Assyrians, Babilonians, and Phoenicians, as well as Tyre and Sidon, primarily used gold ingots in foreign trade. This pre-coinage form of money, as recent archaeological excavations have confirmed, was a common feature of the economic life of early antiquity-era western Georgia.

BIBLIOGRAPHY:

1. Chavchavadze I., *Collected Works*, Vol. V. Tbilisi, 1955. (Geo.)
2. Gassiev A.A., *On Ancient Numismatics: An Explanatory Description of Ancient Greek and Roman Coins Collected in Transcaucasia in 1879-1889, with Historical and Chronological Notes*, Vol. 1. 1890. (Russ.)
3. Zhelebov S.A., *Introduction to Archaeology. History of Archaeological Knowledge*. Petrograd 1923. (Russ.)
4. Piotrovsky B.B. *The Significance of the 5th All-Russian Archaeological Congress for the Development of Archaeology in Transcaucasia*. In: *Proceedings of the All-Union Conference dedicated to the 100th Anniversary of the 5th Archaeological Congress*. Tbilisi 1981. (Russ.)
5. *Proceedings of the V Archaeological Congress in Tiflis (1881)*. Moscow 1887. (Russ.)
6. Chikhladze G., *Black Archaeologists*, *Journal Nature of the Caucasus*, N3, pp. 34-36. (Russ.)

⁸ Chavchavadze I., *Collected Works*, Vol. V. Tbilisi, 1955.

⁹ Gassiev A.A., *On Ancient Numismatics: An Explanatory Description of Ancient Greek and Roman Coins Collected in Transcaucasia in 1879-1889, with Historical and Chronological Notes*, Vol. 1. 1890, p. 7.

Photo 1. The Fifth Congress of Russian Archaeologists in Tbilisi, September 1881, with the participation of D. Chubinashvili:

1. D.N. Samokvasov, 2. L.P. Zagursky, 3. I. Okromchedlov-Serebryakov, 4. N.O. Emin, 5. E.G. Veidenbaum,
6. L.K. Ivanovsky, 7. E.D. Falitin, 8. A.S. Uvarov, 9. A.V. Komarov, 10. N.I. Kostomarov, 11. D.N. Anuchin, 12. K.P. Patkanov,
13. A.A. Tsagareli, 14. A.I. Garkov, 15. D.I. Ilovaisky, 16. A.I. Nikitsky, 17. L.N. Maitkov, 18. V.S. Ikonnikov, 19. A.G. Brikner,
20. I.I. Morozov, 21. I.V. Tsvetaev, 22. L.Kh. Shtida, 23. N.E. Pokrovsky, 24. I.B. Iversen, 25. G.I. Radde, 26. P.A. Viskovatov,
27. A.I. Kelsiev, 28. V.B. Antonovich, 29. I.E. Brandenburg, 30. E.T. Miller, 31. A.D. Eritsov.

2021

11 DECEMBER

№4

АРХЕОЛОГИЯ

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

Институт археологии имени академика
Андриа Апакидзе

V СЪЕЗД РОССИЙСКИХ АРХЕОЛОГОВ В ТБИЛИСИ И ПРОБЛЕМЫ ГРУЗИНСКОЙ НУМИЗМАТИКИ

Гурам Лорткипанидзе,

Член-корреспондент Национальной академии наук Грузии

Гоча Герадзе,

Культуролог; Эксперт Национального бюро судебной экспертизы
им. Левана Самхараули

АБСТРАКТ

В статье рассматривается проведение V съезда археологов Российской империи (1881 г.) в Тбилиси и его значение для развития грузинской археологии и нумизматики. Авторы подробно описывают организацию съезда, работу секций и участие ведущих ученых, что ясно демонстрирует научный масштаб и общественный резонанс мероприятия. Особое внимание уделяется проблемам нумизматики, которым по сравнению с предыдущими съездами было отведено более широкое место. Рассматривается доклад А.В. Комарова о неопубликованных грузинских монетах и исследование И.Б. Иверсена о монетных кладах, в том числе вопрос обнаружения редкой серебряной монеты Давида Куропалата. В статье анализируется составленная бароном В. Тизенгаузеном программа изучения нумизматики Кавказа, подчеркивающая необходимость изучения местных монет. Авторы отмечают проблему разграбления памятников и ее актуальность по сей день. Показано, что V съезд в Тбилиси сыграл важную роль в укреплении грузинского национального самосознания и в формировании научных основ нумизматических исследований, оставив значительный след в научной жизни Грузии и создав предпосылки для дальнейшего развития исследований в будущем.

Ключевые слова: V съезд археологов; нумизматика; монетный клад; Давид Куропалат; кавказская археология.

8-11 сентября 1881 года в Тбилиси, во дворце наместника (ныне Дворец учащейся молодежи), под патронажем великого князя Михаила Николаевича Романова и под руководством графа А. Уварова состоялся V съезд археологов Российской империи. Активное участие в подготовке съезда приняло основанное еще в 1873 году в Тбилиси «Общество любителей кавказской археологии». Среди выдающихся археологов того времени в качестве почетного гостя был приглашен знаменитый немецкий антрополог и археолог Рудольф Вирхов, который 12 сентября на внеочередном заседании прочитал доклад «Антропология Кавказа». Согласно протоколам съезда, после пленарного заседания и открытия Кавказского музея началась работа секций.

Из общих вопросов отдельно была рассмотрена и утверждена «Программа изучения древностей Кавказа», содержащая ряд заслуживающих внимания положений.

Первая секция, или по тогдашней терминологии «отделение», была посвящена «первобытным памятникам», вторая – «язычеству и классике». Среди прочего, на этой секции был представлен доклад Ф. Байерна: «Топография и раскопки могильников Мцхеты». Третье отделение работало над «христианскими памятниками», а четвертое – конкретно над мусульманскими погребальными обрядами. V секция была посвящена искусству и живописи, а шестая – языку и письменности, VII – лингвистике. Восьмая секция – отделение, отличавшееся многочисленностью, посвящалась исторической географии и этнографии. Следует отметить, что, несмотря на колонизаторскую политику царизма, V Тбилисский археологический съезд сыграл прогрессивную роль в укреплении грузинского национального самосознания и способствовал развитию археологии в Грузии¹. Число членов и участников археологического съезда превысило девяносто человек (см. фото. 1), среди них были грузинские ученые, общественные деятели и другие. Среди них: член-корреспондент Российской академии наук Д. Бакрадзе, председатель Общества любителей кавказской археологии Д. Джорджадзе, Д. Пурцеладзе, И. Мансветов (Мансветашвили), проф. А. Цагарели, подполковник Н. Циросани, проф. Д. Чубинашвили, проф. Окромчедлов (Окромчедлишвили), Микеладзе и другие. Из них А. Цагарели, Д. Бакрадзе и Д. Чубинашвили были руководителями секции. Интерес грузинской общественности к работе съезда был велик, что хорошо видно и по выходившим в Грузии журналам и газетам.

Съезд завершился театрализованным вечером в саду генерал-губернатора в честь гостей, собравшим большую аудиторию. 21 сентября Акакий Церетели прочитал импровизированное стихотворение, посвященное археологам, которое вызвало восторг у публики. Были организованы научные экскурсии в Мцхету, Уплисцихе и Кутаиси-Гелати.

Особое значение для нас имеет тот факт, что на V съезде археологов Российской империи в Тбилиси (первый состоялся в 1796 году в Москве, второй в Петербурге – в 1871 году, третий – в 1874 году и четвертый – в 1877 году соответственно в Киеве и Казани. Шестой съезд планировалось провести в Пскове летом 1914 года, чему помешало начало Первой мировой войны²), председательствовал генерал-лейтенант А. В. Комаров. В отличие от предыдущих съездов, сравнительно большее внимание было уделено проблемам нумизматики. Сам он представил «реферат» – «Некоторые неопубликованные грузинские монеты», который, к сожалению, не был напечатан в трудах съезда «из-за низкого качества стенограммы»³. Комаров прочитал этот доклад 17 сентября на утреннем заседании пятой секции (памятники искусства и живописи).

На вечернем заседании 19 сентября, на секции исторической географии и этнографии, Юлиус Богданович Иверсен прочитал доклад «Клад монет», на котором мы остановимся ниже. 21 сентября вечером состоялось заключительное пленарное заседание, которое вел генерал А.В. Комаров. Были

¹ Пиотровский Б.Б., Значение V Всероссийского археологического съезда для развития археологии Закавказья. Всесоюзная конференция посвященная 100 летию V археологического съезда. Материалы, Тбилиси 1981. с. 3-6.

² Желебов С.А., Введение в Археологию. История археологического знания. Петроград 1923, с. 122,123.

³ Пиотровский Б.Б., Значение V Всероссийского археологического съезда для развития археологии Закавказья. Всесоюзная конференция посвященная 100 летию V археологического съезда. Материалы, Тбилиси 1981. с. 2.

рассмотрены организационные вопросы, в частности, утверждены разработанные комиссиями, созданными съездом, «Программы изучения древностей Кавказа», в том числе по нумизматике⁴.

По заявлению Комарова, в последние годы в Грузии возрос интерес к археологии, и, соответственно, усилилось хищническое отношение к древностям: «Невежественные лица раскапывают древние могилы и продают найденные предметы в больших количествах, в том числе и за границу». Он потребовал от имени съезда укрепления существующего законодательства, ужесточения действующего закона.

Примечательно, что аналогичная ситуация и сегодня продолжается безнаказанно. Против «деятельности» черных археологов ни тогда, ни сейчас не было возбуждено ни одного дела⁵.

Барон В.Г. Тизенгаузен представил общественности составленную им «Программу исследования нумизматики Кавказа», проект которой был впоследствии напечатан в трудах V археологического съезда⁶. В проекте говорится о значении Кавказа с точки зрения нумизматики. В программе говорится: «Среди кладов, обнаруженных здесь, встречаются: древнеперсидские дарики и так называемые колхидские, греческие, византийские и римские, сасанидские и аршакидские, армянские, грузинские, венецианские и польские, а также различные мусульманские монеты». Программа ставит своей целью перечислить и зафиксировать монеты, обнаруженные на Кавказе в XIX веке. Так, например, в 1874 году недалеко от Нокалакеви обнаружены греко-римские монеты, а в 1857 году «в Имерети, во время прокладки дороги у Сурами, в разных местах были найдены серебряные дарики, колхидские монеты, аршакидские, сасанидские, римские и сельджукские, хулагуидские, персидские, турецкие и византийские монеты». В 1873-1875 годах у Ахалцихской Сафары были найдены золотые монеты XI века и другие.

Опираясь на барона Кеоне, Тизенгаузен подчеркивал: «В Самегрело встречаются значительные клады колхидских триоболов». В заключительной части программы читаем: «Местные коллекционеры должны уделить первостепенное внимание монетам, отчеканенным на Кавказе, местам их чеканки, продукции местных монетных дворов». Таким образом, барон В. Тизенгаузен призывал нумизматов уделять больше внимания местным монетам и обнаруженным здесь монетнымкладам. В то время известным нумизматом, уже ушедшим из жизни, оставался И.А. Бартоломей, непререкаемый авторитет в нумизматике Кавказа, как и основоположник грузинской научной нумизматики Михаил Баратаев (Бараташвили) (1784-1856 гг.), на идеях которого, по-видимому, основана данная программа изучения нумизматики Кавказа. Его труд, изданный в 1844 году в Санкт-Петербурге и посвященный российскому императору Николаю I, по-прежнему оставался настольной книгой.

В докладе И.Б. Иверсена о «монетных кладах» рассматриваются клады, попавшие в поле зрения Императорской археологической комиссии за 25 лет, в том числе и те, что были обнаружены в частных коллекциях. В 1878 году в Олонецкой губернии был найден большой клад серебряных монет XI века, «который особенно интересен для Кавказского региона», – отмечал он⁷. Здесь, недалеко от пивоваренного завода, свинья выкопала из земли горшок, полный серебряных монет, общим весом 11 фунтов. Большая часть этих монет – 8 фунтов (около 3,4 кг), 2500 монет – попала в руки самого Иверсена, а остальные достались частным коллекционерам, в том числе 100 экземпляров великому князю Сергею Александровичу Романову. По сообщению Иверсена, в процессе очистки среди слипшихся, покрытых патиной монет была обнаружена «чрезвычайно редкая монета грузинского царя Давида Куропалата». До этого единственный и первый экземпляр такой монеты был найден еще в 1859 году в кладе аналогичного состава, который случайно обнаружили в Германии, недалеко от города Шверин, в Мекленбург-Шверине. По словам Иверсена: «Давид правил между 983 и 1001 годами. Не владея грузинским языком, я опираюсь и ссылаюсь на описание парижского академика Ланглоа: на лицевой

⁴ Труды V археологического съезда в Тифлисе (1881 г.). Москва 1887.

⁵ Чихладзе Г., Черные археологи, жур. Природа Кавказа №3. с. 34-36.

⁶ Труды V археологического съезда в Тифлисе (1881 г.), Москва 1887.

⁷ Труды V археологического съезда в Тифлисе (1881 г.). Москва 1887, с. 251.

стороне читаем – «Христос помилуй Давида», на оборотной стороне, в углах византийского креста – «Куропалат». С выводом Ланглоа согласились академик Броссе и генерал Шуберт. Князь Михаил Баратаев «такой монеты не знал», считает Юлий Иверсен, главный хранитель нумизматического отдела Эрмитажа.

Этот «Олонецкий» клад не был опубликован, в отличие от клада из Швани 1859 года, описание которого было представлено в немецком журнале «Zeitschrift für Münz-Siegel und Wappenkunde. Neue Folge», год и номер издания не указаны. Статья довольно объемная, стр. 258-290.

Интересно, что о серебряной монете Давида Куропалата, обнаруженной в Германии в 1859 году, говорилось еще на IV съезде археологов Российской империи в Казани, где Д. И. Прозоровский поделился принятой атрибуцией. Следует предположить, что сенсационное заявление, сделанное на V съезде об обнаружении серебряных монет Давида Куропалата в далеком Севере, вызвало реакцию грузинского общества. Насколько значительным культурно-историческим событием было упомянутое собрание в грузинской общественной жизни, видно из оценки Ильи Чавчавадзе. Он назвал собрание археологов «малым светом в бесконечной тьме». Об этом он писал: Это первый случай в нашей истории, когда наша столица Тбилиси удостоилась проведения научного собрания. Особенно примечательно то, что ни на одном подобном собрании в других городах России не собралось столько людей, сколько их приехало сюда, в Тбилиси⁸.

В период после съезда интерес к старинным монетам еще больше возрастает. В 1890 году в Тбилиси, в типографии К. Месхи, была издана книга А.А. Гасшева «Для старой нумизматики»⁹, в которой впервые в Грузии была поставлена проблема греко-римского денежного дела и обращения античных монет на основе частной коллекции. Ассирийцы, вавилоняне и финикийцы, Тир и Сидон в международной торговле преимущественно использовали золотые слитки. Упомянутая форма до монетного существования денег, как показали археологические раскопки последнего периода, была обычным явлением в экономической жизни Западной Грузии доантичного периода.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Чавчавадзе И. Избранные произведения, V. Тбилиси 1955. (Груз.)
2. Гассиев А.А., К древней нумизматике. Описание объяснительное. Древне-греческих и римских монет собранных в Закавказье в 1879-89 гг. с историческими и хронологическими сведениями, 1. 1890.
3. Желебов С.А., Введение в Археологию. История археологического знания. Петроград 1923.
4. Пиотровский Б.Б., Значение V Всероссийского археологического съезда для развития археологии Закавказья. Всесоюзная конференция посвященная 100 летию 3 археологического съезда. Материалы, Тбилиси 1981.
5. Труды V археологического съезда в Тифлисе (1881 г.). Москва 1887.
6. Чихладзе Г., Черные археологи, жур. Природа Кавказа №3. с. 34-36.

⁸ Илья Чавчавадзе, Избранные произведения. Тбилиси, 1955.

⁹ Гассиев А.А., К древней нумизматике. Объяснительное описание древнегреческих и римских монет, собранных в Закавказье в 1879-1889 гг., с историческими и хронологическими сведениями. Том 1. 1890, стр. 7.

Фото 1. Пятый съезд русских археологов в Тбилиси, в сентябре 1881 г., при участии Д. Чубиняшвили: 1. Д.Н. Самохвасов, 2. Л.П. Загурский, 3. И. Окромчедлов-Серебриakov, 4. Н.О. Эмин, 5. Е.Г. Вейденбаум, 6. Л.К. Ивановск, 7. Е.Д. Фалицин, 8. А.С. Уваров, 9. А.В. Комаров, 10. Н.И. Костомаров, 11. Д.Н. Анучин, 12. К.П. Патканов, 13. А.А. Цагарели, 14. А.И. Гарков, 15. Д.И. Иловайский, 16. А.И. Никитский, 17. Л.Н. Майков, 18. В.С. Иконников, 19. А.Г. Брикнер, 20. И.И. Морозов, 21. И.В. Цветаев, 22. Л.Х. Штида, 23. Н.Е. Покровский, 24. И.Б. Иверсен, 25. Г.И. Радоу, 26. П.А. Висковатов, 27. А.И. Кельсиев, 28. В.Б. Антонович, 29. И.Е. Бранденбург, 30. Е.Т. Миллер, 31. А.Д. Ерицров.

2021

11 DECEMBER

№5

არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ვგროვის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

რუსეთის არქეოლოგთა V ყრილობა თბილისში და ქართული ნუმიზმატიკის პრობლემები

გურამ ლორთქიფანიძე,

საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის წევრ-კორესპოდენტი

გოჩა გერაძე,

კულტუროლოგი, ნუმიზმატიკი; ლ. სამხარაულის სახ. სასამართლო
ექსპერტიზის ბიუროს ექსპერტი

აბსტრაქტი

სტატიაში განხილულია რუსეთის იმპერიის არქეოლოგთა V ყრილობის (1881 წ.) ჩატარება თბილისში და მისი მნიშვნელობა ქართული არქეოლოგიისა და ნუმიზმატიკის განვითარებისათვის. ავტორები დეტალურად აღწერენ ყრილობის ორგანიზებას, სექციურ მუშაობას და წამყვანი მეცნიერების მონაწილეობას, რაც ნათლად აჩვენებს დონისძიების სამეცნიერო მასშტაბსა და საზოგადოებრივ რეზონანსს. განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა ნუმიზმატიკის პრობლემებს, რომელთაც წინა ყრილობებთან შედარებით უფრო ფართო ადგილი დაეთმო. განხილულია ა.ვ. კომაროვის მოხსენება გამოუქვეყნებელ ქართულ მონეტებზე და ი.ბ. ივერსენის კვლევა სამონეტო განძების შესახებ, მათ შორის დავით კუროპალატის იშვიათი ვერცხლის მონეტის აღმოჩენის საკითხი. სტატიაში გაანალიზებულია ბარონ ვ. ტიუნენჰაუზენის მიერ შედგენილი კავკასიის ნუმიზმატიკის კვლევის პროგრამა, რომელიც ხაზს უსვამს ადგილობრივი მონეტების შესწავლის აუცილებლობას. ავტორები აღნიშნავენ ძეგლთა ძარცვის პრობლემას და მის აქტუალობას დღესაც. ნაჩვენებია, რომ თბილისის V ყრილობამ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ქართული ეროვნული თვითშეგნების განმტკიცებასა და ნუმიზმატიკის მეცნიერული კვლევის საფუძვლების ჩამოყალიბებაში, რითაც მან მნიშვნელოვანი კვალი დატოვა საქართველოს სამეცნიერო ცხოვრებაში და შექმნა წინაპირობა შემდგომი კვლევების განვითარებისათვის მომავალშიც.

საკვანძო სიტყვები: არქეოლოგთა V ყრილობა, ნუმიზმატიკა, სამონეტო განძი, დავით კუროპალატი, კავკასიის არქეოლოგია.

1881 წლის 8-11 სექტემბერს თბილისში მთავარმართებლის სასახლეში (დღევანდელი მოსწავლე-ახალგაზრდობის სასახლე) დიდი მთავრის მიხეილ ნიკოლოზის ძე რომანოვის პატრონაჟითა და გრაფ ა. უვაროვის თავკაცობით ჩატარდა რუსეთის იმპერიის არქეოლოგთა V ყრილობა. ყრილობის მომზადებაში აქტიური მონაწილეობა მიიღო ჯერ კიდევ 1873 წ. თბილისში დაარსებულმა

„კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოებამ“. იმ დროის გამოჩენილ არქეოლოგთაგან საპატიო სტუმრის რანგში მოწვეული გახლდათ სახელგანთქმული გერმანელი ანთროპოლოგი და არქეოლოგი რუდოლფ ვირხოვი, რომელმაც 12 სექტემბერს რიგგარეშე სხდომაზე წაიკითხა მოხსენება „კავკასიის ანთროპოლოგია“. ყრილობის ოქმების თანახმად პლენარული სხდომისა და კავკასიის მუზეუმის გახსნის შემდეგ დაწყებულა სექციების მუშაობა.

საერთო საკითხებიდან ცალკე იქნა განხილული და დამტკიცებული „კავკასიის სიძველეთა შესწავლის პროგრამა“, რომელიც მთელ რიგ საყურადღებო დებულებებს შეიცავს.

პირველი სექცია ანუ მაშინდელი ტერმინოლოგიით „განყოფილება“ მიეძღვნა „პირველყოფილ ძეგლებს“, მეორე – „წარმართობასა და კლასიკას“. სხვათა შორის, ამ სექციაზე გატანილი იქნა ფ. ბაიერნის მოხსენება: „მცხეთის სამაროვნების ტოპოგრაფია და მათი გათხრები“. მესამე განყოფილება მუშაობდა „ქრისტიანულ ძეგლებზე“, ხოლო მეოთხე კონკრეტულად მუსულმანურ დაკრძალვის წესებზე. V სექცია დაეთმო ხელოვნებასა და მხატვრობას, ხოლო მეექვსე ენასა და დამწერლობას, VII – ლინგვისტიკას. მერვე სექცია – განყოფილება, რომელიც სიმრავლით გამოირჩეოდა, ეძღვნებოდა ისტორიულ გეოგრაფიასა და ეთნოგრაფიას. უნდა აღინიშნოს, რომ მიუხედავად ცარიზიმის კოლონიზატორული პოლიტიკისა, თბილისის V არქეოლოგიურმა ყრილობამ პროგრესული როლი ითამაშა ქართული ეროვნული თვითშეგნების განმტკიცებაში და ხელი შეუწყო საქართველოში არქეოლოგიის განვითარებას¹. არქეოლოგიური ყრილობის წევრთა და მონაწილეთა რიცხვმა ოთხმოცდაათს გადააჭარბა (იხ. სურ. 6), მათ შორის იყვნენ ქართველი მეცნიერები, საზოგადო მოღვაწეები და სხვ. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის წ.კ. დ. ბაქრაძე, კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების თავმჯდომარე დ. ჯორჯაძე, დ. ფურცელაძე, ი. მანსვეტოვი (მანსველაშვილი), პროფ. ა. ცაგარელი, პოდპოლკოვნიკი ნ. წილოსანი, პროფ. დ. ჩუბინაშვილი, პროფ. ოქრომჭედლოვი (ოქრომჭედლიშვილი), მიქელაძე და სხვ. აქედან ა. ცაგარელი, დ. ბაქრაძე და დ. ჩუბინაშვილი სექციების ხელმძღვანელები იყვნენ. დიდი ყოფილა ქართული საზოგადოებრიობის ინტერესი ყრილობის მუშაობისადმი, რაც კარგად ჩანს საქართველოში გამომავალი ჟურნალ-გაზეთებიდანაც.

ყრილობა დამთავრდა მთავარმართებლის ბაღში სტუმრების საპატივცემულოდ მოწყობილ თეატრალურ საღამოზე დიდი დარბაზობით. 21 სექტემბერს აკაკი წერეთელმა არქეოლოგებისადმი მიძღვნილი ლექსი-ექსპრომტი წაიკითხა, რომელსაც საზოგადოების აღფრთოვანება გამოუწვევია. მოეწყო სამეცნიერო ექსკურსიებიც: მცხეთაში, უფლისციხეში და ქუთაის-გელათში.

ჩვენთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს იმ გარემოებას, რომ თბილისში რუსეთის იმპერიის არქეოლოგთა V ყრილობაზე (პირველი ჩატარდა 1796 წ. მოსკოვში, მეორე პეტერბურგში – 1871 წ., მესამე – 1874 წ. და მეოთხე – 1877 წ. შესაბამისად კიევსა და ყაზანში. მეექვსე ყრილობის ჩატარება დაგეგმილი ყოფილა ფსკოვში, 1914 წლის ზაფხულში, რასაც ხელი V მსოფლიო ომის დაწყებამ შეუშალა²), რომელსაც თავმჯდომარეობდა გენერალ-ლეიტენანტი ა.ვ. კომაროვი. წინა ყრილობებისაგან განსხვავებით, შედარებით მეტი ყურადღება დაეთმო ნუმიზმატიკის პრობლემებს. თავად მას წარმოუდგენია „რეფერატი“ – „ზოგიერთი გამოუქვეყნებელი ქართული მონეტები“, რომელიც სამწუხაროდ არ დაიბეჭდა ყრილობის შრომებში „სტენოგრამის უხარისხობის გამო“³. კომაროვს ეს მოხსენება წაუკითხავს 17 სექტემბერს, მეხუთე სექციის (ხელოვნებისა და მხატვრობის ძეგლები) დილის სხდომაზე.

19 სექტემბრის საღამოს სხდომაზე, ისტორიული გეოგრაფიისა და ეთნოგრაფიის სექციაზე იულიუს ბოგდანის ძე ივერსენმა წაიკითხა მოხსენება „სამონეტო განძები“, რომელზედაც ქვემოთ შევჩერდებით. 21 სექტემბერს, საღამოს ჩატარდა დასკვნითი პლენარული სხდომა, რომელსაც

¹ Пиотровский Б.Б., Значение V Всероссийского археологического съезда для развития археологии Закавказья. Всесоюзная конференция посвященная 100 летию V археологического съезда. Материалы, Тбилиси 1981. с. 3-6.

² Желебов С.А., Введение в Археологию. История археологического знания. Петроград 1923, с. 122,123.

³ Пиотровский Б.Б., Значение V Всероссийского археологического съезда для развития археологии Закавказья. Всесоюзная конференция посвященная 100 летию V археологического съезда. Материалы, Тбилиси 1981, с. 2.

გენერალი ა.ვ. კომაროვი უძღვებოდა. განხილული იქნა ორგანიზაციული საკითხები, კერძოდ, დამტკიცებული იქნა ყრილობის მიერ ჩამოყალიბებული კომისიების მიერ შემუშავებული „კავკასიის სიძველეთა შესწავლის პროგრამები“ – მათ შორის ნუმიზმატიკაში⁴.

კომაროვის განცხადებით, უკანასკნელ წლებში საქართველოში გაიზარდა ინტერესი არქეოლოგიისადმი და შესაბამისად იმატა თურმე მტაცებლურმა დამოკიდებულებამ სიძველეთა მიმართ: „უმეცარი პირები თხრიან ძველ სამარხებს და აღმოჩენილ ნივთებს ყიდიან დიდი რაოდენობით, მათ შორის საზღვარგარეთაც“. ის ყრილობის სახელით მოითხოვდა არსებული კანონმდებლობის განმტკიცებას, მოქმედი კანონის გამკაცრებას.

ნიშანდობლივია, რომ ანალოგიური ვითარება დღესაც დაუსჯელად გრძელდება. შავ არქეოლოგთა „საქმიანობის“ წინააღმდეგ არც მაშინ და არც ახლა ერთი საქმეც კი არ აღძრულა⁵.

ბარონმა ვ.გ. ტიზენჰაუზენმა საზოგადოებას გააცნო მის მიერ შედგენილი: „კავკასიის ნუმიზმატიკის კვლევის პროგრამა“, რომლის პროექტი მოგვიანებით დაიბეჭდა V არქეოლოგიური ყრილობის შრომებში⁶. პროექტში საუბარია იმაზე, თუ რა მნიშვნელობა აქვს კავკასიის ნუმიზმატიკური თვალსაზრისითაც. პროგრამაში ნათქვამია: „აქ აღმოჩენილ განძებში გვხვდება: ძველსპარსული დარიკები და ეგრეთ წოდებული კოლხიძეები, ბერძნული, ბიზანტიური და რომაული, სასანიდებისა და არშაკიდების, სომხური, ქართული, ვენეციური და პოლონური, სხვადასხვა მუსულმანური მონეტები“. პროგრამაში არის მცდელობა აღენუსხათ, დაეფიქსირებინათ XIX ს. კავკასიაში აღმოჩენილი მონეტები. ასე მაგალითად, 1874 წ. ნოქალაქევიან უპოვიათ ბერძნულ-რომაული მონეტები, 1857 წელს კი „იმერეთში, გზის გაყვანის დროს სურამთან, სხვადასხვა ადგილებში უპოვიათ ვერცხლის დარიკები, კოლხური მონეტები, არშაკიდული, სასანური, რომაული და სელჯუკური, ჰულაგოიდური, სპარსული, თურქული და ბიზანტიური მონეტები“. 1873-1875 წწ. ახალციხის საფარასთან XI ს. ოქროს მონეტები აღმოჩენილა და სხვ.

ბარონ კეონეზე დაყრდნობით ტიზენჰაუზენი ხაზგასმით აღნიშნავდა: „სამეგრელოში გვხვდება კოლხური ტრიობოლების მნიშვნელოვანი განძები“-ო. პროგრამის დასკვნით ნაწილში ვკითხულობთ: „ადგილობრივმა კოლექციონერებმა უპირატესი ყურადღება კავკასიაში მოჭრილ მონეტებს, მათი მოჭრის ადგილებს, ადგილობრივი ზარაფხანების პროდუქციას უნდა დაუთმონ“. ამგვარად, ბარონი ვ. ტიზენჰაუზენი მოუწოდებდა ნუმიზმატებს მეტი ყურადღება დაეთმოთ ადგილობრივი მონეტებისა და აქ აღმოჩენილი სამონეტო განძებისათვის. ამ დროისათვის გარდაცვლილი ცნობილი ნუმიზმატი ი.ა. ბართოლომეი კავკასიის ნუმიზმატიკის ურყევ ავტორიტეტად რჩებოდა, ისევე როგორც ქართული სამეცნიერო ნუმიზმატიკის მამამთავარი მიხეილ ბარათაევი (ბარათაშვილი) (1784-1856 წწ.), რომლის იდეებზე ჩანს დაფუძნებული კავკასიის ნუმიზმატიკის შესწავლის აღნიშნული პროგრამა. მისი ნაშრომი, რომელიც 1844 წელს გამოიცა სანკტ-პეტერბურგში და რუსეთის იმპერატორს ნიკოლოზ I-ს მიეძღვნა, კვლავ სამაგიდო წიგნად რჩებოდა.

ი.ბ. ივერსონის მოხსენებაში „სამონეტო განძების“ შესახებ განხილულია 25 წლის განმავლობაში საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის თვალთახედვის არეში მოხვედრილი განძები, მათ შორის ისინიც, რომლებიც კერძო კოლექციებში აღმოჩნდნენ. 1878 წელს ოლონეცის გუბერნიაში უპოვიათ XI საუკუნის ვერცხლის მონეტების დიდი განძი „რომელიც განსაკუთრებით საინტერესოა კავკასიის მხარისათვის“ – აღნიშნავდა იგი⁷. აქ ლუდსახდელი ქარხნის სიახლოვეს ღორს მიწიდან ამოუჩიქნია ვერცხლის მონეტებით სავსე ქოთანის, საერთო წონით 11 ფუნტი. ამ მონეტების დიდი ნაწილი – 8 ფუნტი (დაახლოებით 3,4 კგ.), 2500 მონეტა – ხელში ჩაუვარდა თავად ივერსონს, ხოლო დანარჩენი ერგოთ კერძო კოლექციონერებს, მათ შორის 100 ეგზემპლარი დიდ მთავარს სერგეი ალექსანდრეს ძე რომანოვს. ივერსონის გადმოცემით, გაწმენდის პროცესში პატივით დაფარულ, ერთმანეთზე მიკრულ მონეტებს შორის აღმოჩენილა: „ქართველი მეფის დავით კუროპალატის

⁴ Труды V археологического съезда в Тифлисе (1881 г.). Москва 1887.

⁵ Чихладзе Г., Черные археологи, жур. Природа Кавказа №3. с. 34-36.

⁶ Труды V археологического съезда в Тифлисе (1881 г.). Москва 1887.

⁷ Труды V археологического съезда в Тифлисе (1881 г.). Москва 1887, с. 251.

ძალზე იშვიათი მონეტა“. „აქამდე ერთადერთი და პირველი ეგზემპლარი ასეთი მონეტისა ნაპოვნი ყოფილა ჯერ კიდევ 1859 წელს ანალოგიური შემადგენლობის განძში“, რომელიც შემთხვევით უპოვიათ გერმანიაში ქალაქ შვანთან, მეკლენბურგ-შვერინში. ივერსონის მიხედვით: „დავითი მეფობდა 983-1001 წლებს შორის. არ ვფლობ რა ქართულ ენას, ვეყრდნობი და ვუთითებ პარიზელ აკადემიკოს ლანგლუას აღწერას: მუბლზე ვკითხულობთ – ქრისტე შეიწყალე დავით. ზურგზე ბიზანტიური ჯვრის კუთხეებში – კუროპალატი“. ლანგლუას დასკვნას დაეთანხმნენ აკადემიკოსი ბროსე და გენერალი მუბერტი, თავადი მიხეილ ბარათაევი „ასეთ მონეტას არ იცნობდა“, თვლის იულიუს ივერსენი, ერმიტაჟის ნუმისმატიკის განყოფილების მთავარი მცველი.

„ოლონეცის“ ეს განძი არ გამოქვეყნებულა 1859 წლის „შვანის“ განძისაგან განსხვავებით, რომლის აღწერა მოცემული ყოფილა გერმანულ ჟურნალში – „Zeitschrift für Münz-Siegel und Wappenkunde. Neue Folge“-ში, გამოცემის წელი და ნომერი მითითებული არ არის. სტატია საკმაოდ მოზრდილია, გვ. 258-290.

საინტერესოა, რომ 1859 წელს გერმანიაში აღმოჩენილ დავით კუროპალატის ვერცხლის მონეტაზე საუბარი ყოფილა ჯერ კიდევ რუსეთის იმპერიის არქეოლოგთა IV ყრილობაზეც ყაზანში, სადაც დ.ივ. პროზოროვსკის გაუზიარებია მიღებული ატრიბუცია. უნდა ვივარაუდოთ, რომ V ყრილობაზე გაკეთებულ სენსაციურ განცხადებას შორეულ ჩრდილოეთში დავით კუროპალატის ვერცხლის მონეტების აღმოჩენის თაობაზე ქართული საზოგადოების რეაქცია მოჰყვებოდა. თუ რაოდენ დიდი კულტურულ-ისტორიული მოვლენა გახლდათ აღნიშნული ყრილობა ქართულ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, ჩანს ილია ჭავჭავაძის შეფასებიდან. მან არქეოლოგთა თავყრილობას „დაუსრულებელს სიბნელეში ერთი მცირედი რამ მუქი უწოდა“. ის წერდა ამის თაობაზე: „ეს პირველი მაგალითია ჩვენს ისტორიაში, რომ ჩვენი დედა-ქალაქი თბილისი ღირსი გახდა მეცნიერთა კრებისა, განსაკუთრებით შესანიშნავი ის არის, რომ არცერთს სხვა ქალაქში რუსეთში, საცა ამგვარი კრება ყოფილა, ამდენი ხალხი არ შეყრილა კრებაზედ როგორც აქ თბილისში შეიყარა“⁸.

ყრილობის შემდგომ პერიოდში ინტერესი ძველი მონეტებისადმი კიდევ უფრო იზრდება. 1890 წელს თბილისში კ. მესხიევის ტიპოლითოგრაფიაში დაიბეჭდა ა.ა. გასაევის წიგნი „ძველი ნუმისმატიკისათვის“⁹, რომელშიც პირველად საქართველოში დაყენებულია პრობლემა ბერძენ-რომაელთა სამონეტო საქმის და ანტიკური მონეტების მიმოქცევისათან დაკავშირებით, კერძო კოლექციის საფუძველზე. ასირიელები, ბაბილონელები და ფინიკიელები, ტიროსი და სიდონი საგარეო ვაჭრობაში უპირატესად ოქროს ზოდებს იყენებდნენ. ფულის მონეტამდელი აღნიშნული ფორმა, როგორც ეს ბოლო პერიოდის არქეოლოგიურმა გათხრებმა დაადასტურა, ჩვეულებრივი მოვლენა ყოფილა ადრეანტიკური ხანის დასავლეთ საქართველოს ეკონომიკური ცხოვრებისათვის.

ბიბლიოგრაფია:

1. ჭავჭავაძე ი. თხზულებანი, V. თბილისი 1955.
2. Гассиев А.А., К древней нумизматике. Описание объяснительное. Древне-греческих и римских монет собранных в Закавказье в 1879-89 гг. с историческими и хронологическими сведениями, 1. 1890.
3. Желебов С.А., Введение в Археологию. История археологического знания. Петроград 1923.
4. Пиотровский Б.Б., Значение V Всероссийского археологического съезда для развития археологии Закавказья. Всесоюзная конференция посвященная 100 летию V археологического съезда. Материалы, Тбилиси 1981.
5. Труды V археологического съезда в Тифлисе (1881 г.). Москва 1887.
6. Чихладзе Г., Черные археологи, жур. Природа Кавказа №3. с. 34-36.

⁸ ი. ჭავჭავაძე. თხზულებანი, V. თბილისი 1955.

⁹ Гассиев А.А., К древней нумизматике. Описание объяснительное. Древне-греческих и римских монет собранных в Закавказье в 1879-89 гг. с историческими и хронологическими сведениями, 1. 1890, с. 7.

Группа археологов в окрестностях села в 1901 году. Сидят: 1. археолог А. М. Лавров, 2. археолог А. М. Лавров, 3. археолог А. М. Лавров, 4. археолог А. М. Лавров, 5. археолог А. М. Лавров, 6. археолог А. М. Лавров, 7. археолог А. М. Лавров, 8. археолог А. М. Лавров, 9. археолог А. М. Лавров, 10. археолог А. М. Лавров, 11. археолог А. М. Лавров, 12. археолог А. М. Лавров, 13. археолог А. М. Лавров, 14. археолог А. М. Лавров, 15. археолог А. М. Лавров, 16. археолог А. М. Лавров, 17. археолог А. М. Лавров, 18. археолог А. М. Лавров, 19. археолог А. М. Лавров, 20. археолог А. М. Лавров, 21. археолог А. М. Лавров, 22. археолог А. М. Лавров, 23. археолог А. М. Лавров, 24. археолог А. М. Лавров, 25. археолог А. М. Лавров, 26. археолог А. М. Лавров, 27. археолог А. М. Лавров, 28. археолог А. М. Лавров, 29. археолог А. М. Лавров, 30. археолог А. М. Лавров.